

Intermedialiteit als katalysator in het canoniseringsproces van Astrid Lindgrens werken in Zweden en Vlaanderen

Sara Van den Bossche

Vakgroep Scandinavistiek en Noord-Europakunde

Universiteit Gent

Onze hedendaagse samenleving is een multimediale smeltkroes waarin oude en nieuwe media naast elkaar bestaan en elkaar aanvullen. Nieuwe media vallen immers vaak op oudere, en in dit proces van hermodellering worden bekende romans bewerkt tot nieuwe versies in nieuwe media. Doordat ze canonwerken beschikbaar maken voor een groot publiek, kunnen dergelijke herwerkingen een belangrijke bijdrage leveren aan het canoniseringsproces.

In wat volgt zal nagegaan worden welke rol intermedialiteit speelt in de canonisering van een auteur en diens werken. Hoe “remediaties” het verloop van dit proces kunnen beïnvloeden, zal aangetoond worden aan de hand van voorbeelden uit het werk van de Zweedse kinder- en jeugdboekenschrijfster Astrid Lindgren.

1. De canonkwestie en het proces van canonisering

De literaire canon wordt doorgaans gedefinieerd als “een verzameling literaire werken die in een samenleving als waardevol erkend worden, en die dienen als referentiepunten in de literatuurbeschouwing (met name in de literaire kritiek) en in het onderwijs (en daar ook onderwezen worden).”¹ Ook Bettina Kümmerling-Meibauer gaat in haar uitvoerige studie over kinderliteratuur en canonvorming uit 2003 uit van een gelijkaardige definitie:

Als “Kanon” bezeichnet man generell ein Korpus von Werken, das entweder in mündlicher Überlieferung oder in schriftlicher Form festgehalten wurde und von einer Gemeinschaft – dies können Institutionen, soziale Gruppierungen, Literaturkritiker oder nachfolgende Autoren sein – als besonders wertvoll und deshalb als tradierenswert anerkannt wird, d.h. Kanonizität ist nicht eine inhärente Eigenschaft der Texte selbst.²

¹ J.J.A. Mooij, geciteerd in De Vriend, Gerard, “Ingevoerd in de canon”, in van Lierop-Debrauwer, Helma, Mooren, Piet & Bekkering, Harry (red.), *Dat moet je gelezen hebben. Literaire en educatieve canonvorming in de (jeugd)literatuur*. Leidschendam: Biblion Uitgeverij, 2004, p. 24.

² Kümmerling-Meibauer, Bettina, *Kinderliteratur, Kanonbildung und Literarische Wertung*. Stuttgart/Weimar: Verlag J.B. Metzler, 2003, p. 29.

In beide definities wordt benadrukt dat canonwerken als *waardevol* beschouwd worden. Het zijn werken die binnen een bepaalde cultuurgemeenschap in het collectieve geheugen gegrift zijn, en die met andere woorden de moeite van het overleveren waard bevonden worden.³ Canonisering is immers essentieel verbonden met cultuuroverdracht, met het doorgeven van datgene wat binnen een bepaalde gemeenschap van betekenis is. Canoniciteit is dus, zoals Kümmerling-Meibauer opmerkt, geen tekstinherente eigenschap is, maar een kenmerk dat door de gemeenschap aan een bepaald werk toegekend wordt.

Wanneer gaat een literair werk dan deel uitmaken van de literaire canon? Indien het corpus van canonieke werken van een bepaalde cultuur in beschouwing genomen wordt, kan vastgesteld worden welke karakteristieken aan elk van deze werken toegeschreven worden. Om als canoniek erkend te kunnen worden, moet een literair werk namelijk aan een aantal voorwaarden voldoen: Ten eerste moet het werk in kwestie besproken wordt in literatuurhistorische overzichtswerken. Het moet beschouwd worden als een oriëntatiepunt in de literatuurgeschiedenis, en als een maatstaf waaraan de kwaliteit van nieuwere werken gemeten wordt.⁴ Daarnaast is het van belang dat het werk onderwerp is voor literaire kritiek en dat het met andere woorden voor- en tegenstanders kent. Het werk moet nog steeds enige commerciële waarde hebben en moet met andere woorden nog gelezen en doorgegeven worden. Ten slotte wordt er ook verondersteld dat het moderne schrijvers kan inspireren.⁵

2. De rol van intermedialiteit in het canoniseringsproces

³ Zie eveneens van Lierop-Debrauwer, Helma & Mooren, Piet, “Ter inleiding”, in *Dat moet je gelezen hebben. Literaire en educatieve canonvorming in de (jeugd)literatuur*, van Lierop-Debrauwer, Helma & Mooren, Piet (red.), Leidschendam: Biblion, 2004, p. 8: “Als we spreken over de literaire canon, dan hebben we het meestal over boeken die door een grote groep mensen waardevol worden gevonden en de moeite waard om aan de volgende generatie door te geven.”

⁴ Zie Soetaert, Ronald & van Peer, Will, “De canon onder water? Over de positie van de literaire canon in het onderwijs”, in: van Peer, Will & Soetaert, Ronald (red.), *De literaire canon in het onderwijs*, 's-Gravenhage: Stichting Bibliographia Neerlandica, 1993, pp. 11-28.

⁵ Zie bijvoorbeeld Soetaert, Ronald, “Wat heet klassiek?” in Leesgoed, 21:5, 1994, p. 138. Volgens Soetaert is een ideaal canonwerk “een werk dat beschikbaar is en gelezen wordt binnen een cultuurgemeenschap; een werk dat binnen een cultuurgeschiedenis een belangrijke rol speelt, en door specialisten als zodanig (h)erkend wordt. De schrijvers verwijzen direct of indirect naar de canonwerken van hun cultuur. Academici en/of critici bestuderen het werk, en maken het ook beschikbaar voor het publiek.”

Een canoniek werk kan gezien worden als “navolgenswaard”,⁶ wat met zich meebrengt dat het nagebootst wordt. Wanneer het werk op die manier invloed uitoefent op moderne schrijvers, wordt het zelf een bron van literatuur. Harold Bloom geeft aan dat canoniciteit en beïnvloeding onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn: “There can be no strong, canonical writing without the process of literary influence”, aldus Bloom. Ook Immanuel Kant was er van overtuigd dat een geniaal werk niet alleen origineel moet zijn, maar ook als voorbeeld moet kunnen dienen:

Since nonsense too can be original, the products of genius must also be models, i.e. they must be *exemplary*; hence, though they do not themselves arise through imitation, still they must serve others for this, i.e. as a standard or rule by which to judge.⁷

Bewijs van canoniciteit kan dan ook gevonden worden in allusies op, referenties naar en bewerkingen van dat specifieke werk. Schrijvers halen immers niet zelden de mosterd bij oudere literaire werken, zoals ook Samuel Johnson vaststelde: “Modern writers [...] are the moons of literature; they shine with reflected light, with light borrowed from the ancients.”⁸

In een ultiem stadium kan het ontstaan van “afgeleiden” van het werk en verwijzingen ernaar in het dagelijkse leven – zoals een afbeelding op een bankbiljet, een standbeeld, een literaire prijs of scholen en instellingen genoemd naar de auteur – wijzen op verregaande canonisering.

Intermedialiteit, het hermodelleren van een literair werk tot een nieuwe versie in een ander medium, hetzij in vertalingen en bewerkingen, hetzij in andere afgeleide vormen, speelt een cruciale rol in de canonisering van dat werk. Door middel van dergelijke “remediaties” ontstaat namelijk een proces van “refashioning”, waarin nieuwere media terugvallen op oudere.⁹ In dit proces wordt het werk hergebruikt en herlezen, waardoor het de tand des tijds kan doorstaan en zo zijn eigen voorbestaan kan verzekeren.¹⁰

⁶ Ghesquiere, Rita, “Hoe lang duurt klassiek?”, in van Lierop-Debrauwer, Helma, Mooren, Piet & Bekkering, Harry (red.), *Dat moet je gelezen hebben. Literaire en educatieve canonvorming in de (jeugd)literatuur*. Leidschendam: Biblion Uitgeverij, 2004, p. 55.

⁷ Geciteerd in Johnson, David (red.), *The Popular and the Canonical. Debating Twentieth-Century Literature 1940-2000*. London: Routledge/Milton Keynes: Open University, 2005, p. 202.

⁸ Citaat in Ross, Trevor, “The Emergence of ‘Literature’: Making and Reading the English Canon in the Eighteenth Century”, in *ELH (English Literary History)*, 63:2, 1996, p. 405.

⁹ Bolter & Grusin definiëren “remediaties” als volgt: “[T]he formal logic by which new media refashion prior media forms”. Zie Bolter, Jay David & Grusin, Richard, *Remediation: Understanding New Media*. Cambridge (Massachusetts): MIT Press, 2000.

¹⁰ Zie ook Ross, Trevor, “Two ways of Looking at a Canon”, in *Eighteenth Century Life*, 21:3, 1997, p. 90: “[C]anonicity as a ‘test of time’”. Harold Bloom (p. 19), Rita Ghesquiere (p. 55) en Bettina Kümmerling-Meibauer (p. 27) beschouwen onsterfelijkheid als een eigenschap die essentieel is voor alle canonwerken.

Intermedialiteit kan bijgevolg gezien worden als een soort van katalysator in het canoniseringsproces. Literaire werken zouden immers niet overleven als ze er niet in slaagden steeds een nieuw lezerspubliek aan te spreken. Films, tekenfilms en videospelletjes, bijvoorbeeld, kunnen een heropleving van de originele versie veroorzaken. Remediaties dragen er op die manier toe bij dat de werken een nieuw publiek kunnen aanboren en daardoor verder blijven bestaan.

De intermediale factoren in het canoniseringsproces zijn zowel van toepassing op volwassenen- als op kinder- en jeugdliteratuur, maar de invloed van bewerkingen en afgeleiden is groter in het geval van kinderboeken. De kinder- en jeugdliteratuur maakt deel uit van een literair polysysteem, dat gedefinieerd kan worden als “een dynamisch geheel van literaire subsystemen”.¹¹ In elk van die subsystemen gelden eigen normen en waarden, en elk systeem heeft bovendien een eigen canon. In het subsysteem van de kinder- en jeugdliteratuur speelt intermedialiteit een beduidend grotere rol in het canoniseringsproces.

De Vlaamse gerenommeerde kinderliteratuuronderzoekster Rita Ghesquiere geeft in dit verband aan dat canonieke werken uit de kinderliteratuur via remediaties (voornamelijk voor film en televisie) in een commercieel circuit belanden. Ze beklemtoont dat herdrukken een belangrijke rol spelen binnen dit circuit. Het is immers van onontbeerlijk belang dat de boeken beschikbaar zijn en in omloop blijven. Ghesquiere voegt er verder aan toe dat merchandising de zichtbaarheid van de klassiekers versterkt.¹² Bovendien, zo stelt Ghesquiere, “[kennen] de meeste kinderen en volwassenen [...] de afgeleide producten en niet het oorspronkelijke literaire werk.”¹³ In dit opzicht heeft Emer O’Sullivan al aangetoond dat andere media de functie van het introduceren van klassieke personages uit de kinderliteratuur bij hun publiek van boeken overgenomen hebben.¹⁴ Bewerkingen en merchandising dragen er met andere woorden in zeer sterke mate toe bij dat het werk een plaats kan verwerven in de canon van het subsysteem van de kinder- en jeugdliteratuur.

¹¹ Ghesquiere, *Het verschijnsel jeugdliteratuur*, p. 18.

¹² Ghesquiere, Rita, “Hoe lang duurt klassiek?”, p. 63.

¹³ Ghesquiere, Rita, “Hoe lang duurt klassiek?”, p. 63.

¹⁴ O’Sullivan, Emer, “Klassiker und Kanon: Versuch einer Differenzierung nach Funktionszusammenhängen”, in *JuLit. Arbeitskreis für Jugendliteratur*, 26:3, 2000, pp. 19-20: “Kenntnisse der Kinder von klassischen Figuren, die ursprünglich in geschriebener Form entstanden, stammen heute eher aus dem Medienverbundsystem als Film, Video, CD, Hörkassette, Spielzeug, Computerspiel oder Gebrauchsartikel.”

3. Casus: De canonisering van Astrid Lindgren en haar werken in Zweden en Vlaanderen

Binnen het jeugdliteraire subsysteem is Astrid Lindgren een goed voorbeeld van een schrijfster met een alom bekend oeuvre waarin bewerkingen een belangrijke rol spelen. Lindgren wordt in brede kringen erkend als een van de meest invloedrijke kinderboekenauteurs ooit, en men kan gerust stellen dat ze uitermate gecanoniseerd is. In wat volgt zullen uitingen van de canonieke status van Lindgren in Zweden en Vlaanderen met elkaar vergeleken worden. Hierbij zal in het bijzonder aandacht besteed worden aan het belang van bewerkingen voor de canonisering.

3.1. De canoniciteit van Astrid Lindgren en haar werken in Zweden

De Zweedse cultuur is geheel doordrongen van Astrid Lindgrens oeuvre, en de meeste van haar werken voldoen dan ook aan de voorwaarden voor canonisering. Sommige van de criteria voor canoniciteit hebben echter eerder betrekking op de schrijver zelf. Deze bevinden zich hoofdzakelijk op het niveau van de afgeleiden. In Astrid Lindgrens geval gaat het ten eerste om standbeelden van de schrijfster. Zo stond ze model voor standbeelden aan Tegnér-lunden en nabij Junibacken in de Zweedse hoofdstad Stockholm, alsook voor twee beeldhouwwerken in haar thuisstad Vimmerby. Eén daarvan bevindt zich in het centrum van de stad, het andere aan haar geboortehuis Näs. Verder werden verscheidene scholen en ziekenhuizen naar haar vernoemd, en zijn twee belangrijke literaire prijzen in haar naam opgericht. Het gaat hierbij om de Astrid Lindgren Prize van uitgeverij Rabén & Sjögren en de prestigieuze ALMA (Astrid Lindgren Memorial Award), uitgereikt door ‘Statens Kulturråd’ (de Zweedse Raad voor Cultuur), die de winnaar maar liefst vijf miljoen Zweedse Kronen oplevert. Daarenboven zijn twee pretparken aan Lindgrens oeuvre gewijd: Astrid Lindgrens värld in Vimmerby en Junibacken in Stockholm. Samen met haar geboortehuis Näs in Vimmerby trekken beide attractieparken jaarlijks ruim 900 000 bezoekers. Tot slot wijst ook het doordringen van door Lindgren gecreëerde neologismen tot het dagelijkse taalgebruik op de enorme invloed van de schrijfster op de Zweedse maatschappij. Er is geen Zweed die niet weet wat “spunk” of “krumelurpiller” (peperneutpillen in de Nederlandse vertaling van *Pippi Langkous*) zijn, en ook uitdrukkingen als “hejsan hoppsan” (Karlssons typische begroeting uit *Karlsson van het dak*) en “far åt pipsvängen” (een verwensing uit *Ronja de roversdochter*) zijn helemaal ingeburgerd. Ook de eeuwige vraag “Malin, vet du vaaaa...?” uit de televisieserie *Kinderen van de zoutkreek* is

intussen legendarisch geworden. Al deze voorbeelden tonen aan dat de auteur in de Zweedse maatschappij in uiterst hoge mate gecanoniseerd is.

Ook Astrid Lindgrens werken hebben een dergelijke graad van canoniciteit verworven dat ze tegenwoordig in meer dan alleen maar boekvorm voorkomen. Zo bewerkte ze zelf een deel van haar verhalen voor het theater. In het totaal schreef Lindgren 18 theaterteksten, met onder andere Ronja, Mio, Michiel, Rasmus, Madieke en Pippi Langkous in de hoofdrollen. Vele van haar boeken zijn ook verfilmd. Tussen 1947 en 1999 kwamen maar liefst 41 langspeelfilms rond figuren van Astrid Lindgren uit. Rasmus, Superdetective Blomkwist, de kinderen van Bolderburen en van de Zoutkreek, Pippi Langkous, Michiel van de Hazelhoeve, Ronja, Mio en de gebroeders Leeuwenhart, ze zijn allemaal te bewonderen op het witte doek. Het gros van die films werd geregisseerd door Olle Hellbom, met wie Lindgren het liefst samenwerkte. Hellbom tekende ook voor de regie van twee tv-series, één over de Zoutkreek en één over Pippi Langkous. Verder verschenen ook twee tekenfilms, één over Pippi Langkous en één over Karlsson van het dak.¹⁵ De films, tv-series en tekenfilms zijn tegenwoordig zo goed als allemaal beschikbaar op DVD, wat de verspreiding ervan uiteraard nog bevordert.

Naast de filmversies bestaan Astrid Lindgrens verhalen ook als voorleesboeken. Figuren als Madieke of Michiel en Ida komen voor als poppen, op bestek en op schrijfgerei. Er wordt ook naar de personages verwezen in moderne literatuur (denk bijvoorbeeld aan de referentie aan Kalle Blomkwist in Stieg Larssons Millenium-trilogie).

“Sagotåget”, de verhalenreis langs enkele sleutelscènes uit Lindgrens oeuvre in pretpark Junibacken, geeft daarenboven indicatie van de betekenis van de verschillende werken. De boeken waaruit deze fragmenten geselecteerd werden, zijn kennelijk van uitermate groot belang binnen het oeuvre van Lindgren. Afgaande op verhalenreis zou men kunnen stellen dat de boeken over Madieke, Michiel, Karlsson, Niels Ukkepek, Ronja, en de gebroeders Leeuwenhart meer gecanoniseerd zijn dan Lindgrens overige werken.

3.2. De canoniciteit van Astrid Lindgren en haar werken in Vlaanderen

¹⁵ Voor een volledig overzicht van alle toneelstukken en films, zie <http://www.astridlindgren.se/verken>.

Ook in Vlaanderen, het Nederlandstalige noordelijke deelgebied van België, wordt Astrid Lindgren beschouwd als een grote naam binnen de kinder- en jeugdliteratuur, hoewel de doorbraak beduidend later kwam dan in Zweden.

Vooraleer in te gaan op de canonisering van Astrid Lindgrens werken in Vlaanderen, dienen de uitzonderlijke omstandigheden van de Belgische taalsituatie en het Belgische literaire veld uit de doeken gedaan te worden. Taalkundig gezien bevindt België zich namelijk op het kruispunt van de Germaanse en de Romaanse taalfamilies in Europa. Het land is officieel drietalig en kan opgedeeld worden in drie taalgebieden: het Nederlandstalige Vlaanderen in het Noorden, het Franstalige Wallonië in het Zuiden en een kleine Duitstalige gemeenschap in het uiterste Oosten van het land.

De drie cultuurgemeenschappen waarvan sprake functioneren totaal onafhankelijk van elkaar en beïnvloeden elkaar nauwelijks. De inwoners van de verschillende regio's kijken naar aparte televisiekanalen, lezen verschillende kranten en luisteren naar andere muziek. Naast één gedeelde, zogeheten federale regering, heeft elk van de gebieden ook een eigen regionale regering. Vlamingen kunnen bijvoorbeeld niet stemmen voor de Waalse regering, en omgekeerd. De literaire systemen staan eveneens los van elkaar, en auteurs slagen er zelden in de taalbarrières te doorbreken. Het Vlaamse literaire systeem ondervindt echter wel invloed van een ander systeem, namelijk dat van Nederland, waarmee het dezelfde taal deelt. Nederlandse auteurs en uitgeverijen spelen een grote rol in het Vlaamse systeem, terwijl Vlamingen er veel minder vaak in slagen in Nederland door te breken.

België is dus een ontmoetingsplaats van drie afzonderlijke culturele en literaire systemen. In elk van deze systemen gelden bijgevolg verschillende literaire canons, waardoor ze elk op zich onderzocht dienen te worden. Tegen de achtergrond van deze culturele en literaire fragmentatie, is de canonisering van de werken van Astrid Lindgren in België een interessante casus. In het vervolg van deze studie zal ingegaan worden op de perceptie van Astrid Lindgren in één van de drie deelgebieden, namelijk Vlaanderen.

Wie er de Nederlandstalige recensies van werken van Astrid Lindgren op naleest, zal merken dat er in de jaren '50 en '60 in vergelijking met Zweden relatief weinig belangstelling aan haar

werken besteed werd. Pas in de jaren '70 zien we een opstoot van aandacht, en vanaf toen was ze ook in Vlaanderen een begrip.

Een analyse van de Vlaamse receptie van Astrid Lindgren's oeuvre toont dat de critici haar zien als een vernieuwer wiens grootste verwezenlijking is dat ze kinderboeken spannender gemaakt heeft. Sommige recensenten beschouwen Lindgren daarom zelfs als de moeder van alle kinderliteratuur.¹⁶ Over het algemeen wordt Astrid Lindgren met lof en respect bejegend. De Vlaamse literaire critici hebben de neiging haar op een voetstuk te plaatsen. Ze idealiseren haar werk, en kritische noten zijn bijgevolg schaars.

De verwijzingen naar literaire prijzen zijn een perfect voorbeeld van deze onvoorwaardelijke idolatrie. In Vlaamse krantenartikels die verschenen naar aanleiding van haar overlijden, werd Astrid Lindgren vaak vergeleken met Hugo Claus, de grote Vlaamse naoorlogse bard.¹⁷ Net zoals Lindgren werd Claus naam vaak genoemd in verband met de nominaties voor de Nobelprijs voor literatuur, maar Claus won de prijs nooit – evenmin als Lindgren. Gezien de ongeëvenaarde status die Hugo Claus aan het einde van zijn carrière bereikt had, getuigt deze vergelijking dat Vlaamse literatuurkenners een grote waarde toekennen aan Lindgrens oeuvre, en dat ze een sterk gecanoniseerde auteur is.

Astrid Lindgren wordt verder vaak vergeleken met belangrijke Nederlandstalige kinderboekenauteurs als Paul Biegel, Joke van Leeuwen en Annie M.G. Schmidt. Deze schrijvers zijn meteen ook degenen met wie Lindgren moest wedijveren in de verkiezing van “Het mooiste kinderboek aller tijden” in 2008.¹⁸ Drie van Lindgrens romans werden opgenomen in de long list van 99 titels: *Michiel van de Hazelhoeve*, *Pippi Langkous* en *Ronja de roversdochter*. Andere auteurs met drie nominaties waren de eerder genoemde Annie M.G. Schmidt en Joke van Leeuwen en verder ook eminentie Roald Dahl. Lindgren en haar werken worden dus duidelijk erg hoog ingeschat.

De eerder vermelde kritische bijval, idolatrie en aanhoudende populariteit zijn allemaal indicaties van de sterke waardering die Astrid Lindgren in Vlaanderen geniet. Men kan gerust stellen dat ze

¹⁶ Bijvoorbeeld in van Nieuwenborgh, Marcel, “Een roversdochter uit Domineesland”, in *De Standaard*, 29 januari 2002, p. 10 en in Plottier, Armand. “‘Astrid bleef een eeuwig jonge moeder.’ Gesprek met Lindgren-vertaalster Rita Verschuur”, in *De Morgen*, 29 januari 2002, p. 15.

¹⁷ Bijvoorbeeld in Eetezonne, Wilfried, “Schrijven voor het kind in jezelf”, in *De Morgen*, 29 januari 2002, p. 15 en in van Nieuwenborgh, Marcel, “Een roversdochter uit Domineesland”, p. 10.

¹⁸ “Het mooiste kinderboek aller tijden” werd georganiseerd Stichting Lezen Vlaanderen, in het kader van de Jeugdboekenweek 2008. Zie: <http://www.hetmooiestekinderboek.be/>.

uiterst gecanoniseerd is. Hoe invloedrijk Lindgren wel niet is in Vlaanderen, komt bovendien tot uiting in verschillende activiteiten van Stichting Lezen Vlaanderen, een door de Vlaamse regering gesubsidieerde organisatie die lezen promoot in Vlaanderen.

Stichting Lezen is op meer dan één manier door Astrid Lindgren beïnvloed. Vooreerst heet het instituut voor kinderboeken, dat in de stichting ondergebracht is, Villa Kakelbont, naar het huis van Pippi Langkous.¹⁹ In 2007 stelde Stichting Lezen ten tweede een Kinderconsul aan.

Kinderboekenschrijfster en -illustratrice Gerda Dendooven kreeg als opdracht om – geheel in de geest van Astrid Lindgren – een ambassadeur voor de heersende kindercultuur te zijn. Tijdens de inhuldiging van de kinderconsul verwees Majo de Saedeleer, directeur van Stichting Lezen, tot slot naar Astrid Lindgren als een van de belangrijkste inspiratiebronnen voor de werking van de organisatie.²⁰

De boeken van Astrid Lindgren worden in Vlaanderen verdeeld door de Nederlandse uitgeverij Ploegsma. Op het vlak van marketing houdt Ploegsma er een ietwat gereserveerd beleid op na: De boeken worden niet echt sterk gepromoot, maar blijken toch nog steeds erg goed te verkopen.²¹ Een mogelijke verklaring hiervoor is de rol die de verfilmingen kunnen spelen het aanwakkeren van de belangstelling voor de originele werken. Eerder onderzoek geeft aan het boek steeds vaker baan moet ruimen voor andere media zoals televisie en film.²² Verscheidene van de films zijn tegenwoordig bovendien verkrijgbaar op dvd, en sommige van de tv-series worden nog steeds uitgezonden. De meeste lezers kennen ook de verfilmingen van Astrid Lindgrens boeken en een ruime meerderheid van hen leerde de werken van de schrijfster zelfs kennen via de filmbewerkingen. De films dragen op die manier bij tot de toenemende

¹⁹ Zie Plottier, Armand. “‘Astrid bleef een eeuwig jonge moeder.’”, p. 15 en Van den Bossche, Sara, *‘Sorg i sagolandet.’ En jämförande analys av nyhetsbevakningen med anledning av Astrid Lindgrens bortgång i den svenskspråkiga och nederländskspråkiga pressen*, onuitgegeven dissertatie, Universiteit Gent, 2004.

²⁰ de Saedeleer, Majo, “De vijf pijlers van Stichting Lezen”, lezing tijdens *Het eerste salon van de Kinderconsul*, Gent, 13 maart 2007.

²¹ Tot op vandaag staat *Pippi Langkous* in de lijst van bestsellers van WPG, het moederbedrijf van uitgeverij Ploegsma. Het boek maakt nog steeds deel uit van de top 50 van kinderboeken. Zie <http://www.wpgboeken.be/lijsten.asp>.

²² Dit fenomeen wordt onder andere beschreven in Soetaert, Ronald & van Peer, Will, “De canon onder water?”, p. 14. Hierin wordt verwezen naar een rapport van het Sociaal Cultureel Planbureau waarin vastgesteld wordt dat de gemiddelde tijd besteed aan lezen tussen 1975 en 1985 afgenomen is: “Relativerende kanttekeningen kunnen niet verhelen dat het lezen van gedrukte teksten sinds 1975 een meer uitgesproken aangelegenheid is geworden van hoger opgeleiden en publieksgroepen op rijpere leeftijd. Onder jongeren [...] is lezen een meer uitzonderlijke bezigheid geworden. [...] [S]peciaal veel jongeren [zijn] minder gaan lezen om meer televisie te kunnen kijken.” Met het oog op het steeds bredere aanbod aan massamedia, kan men aannemen dat het overwicht van die media tegenover het boek sindsdien nog verder toegenomen is.

canonisering van het oeuvre.²³ Vele van de Vlamingen die de films tegenwoordig aanschaffen, zijn bovendien volwassenen die met de originele versies opgroeiden. Zij kopen deze producten nu massaal aan uit nostalgie, om een brokje jeugdsentiment te kunnen doorgeven aan hun eigen kinderen.²⁴ Vaak grijpen ze ook terug naar de boeken, waardoor de populariteit daarvan opnieuw opflakert. Het bestaan van deze remediaties, die de oorspronkelijke versies onder de aandacht brengen en houden en ervoor zorgen dat ze doorgegeven worden, is dus essentieel om het proces van cultuuroverdracht in gang te kunnen houden.

3.3. Pippi Langkous: Een geval apart

Elders in dit artikel werd aangetoond dat vele van Astrid Lindgrens boeken op verschillende manieren in de Zweedse samenleving verankerd zijn en dat de verschillende remediaties dit mede mogelijk gemaakt hebben. Er is echter één figuurtje dat op dit vlak de kroon spant, en dat is uiteraard Pippi Langkous.

Dit personage is van bij het begin ontzettend vatbaar geweest voor bewerkingen. Al in 1949, 3 jaar na de publicatie van het eerste boek, verscheen de eerste verfilming. Deze versie werd echter geen succes, en de doorbraak voor Pippi als personage op het witte doek kwam pas aan het eind van de jaren '60, met eerst de televisieserie (die in 1968 en '69 werd ingeblikt) en twee langspeelfilms in 1970. In de jaren '90 volgde dan een tekenfilmversie. De verhalen over Pippi Langkous werden in Zweden verder ook verwerkt in strips en prentenboeken, alsook in musicals en toneelstukken. Daarnaast is het aanbod aan afgeleide producten met Pippi Langkous erop haast oneindig. Computerspellen, puzzels, gezelschapsspellen, postzegels, kledij, schoenen, rugzakken, draagtassen, poppen, lakens, handdoeken, meubeltjes en speelgoedhuisjes, niets is te gek. Kinderen kunnen zich zelfs verkleden als Pippi met behulp van een heus Pippi Langkous-kostuum (inclusief rode pruik en te grote schoenen). Dat Pippi Langkous ten slotte zodanig belangrijk is dat ze een eigen ruimte krijgt in Junibacken, waarin Villa Kakelbont op kindermaat nagebouwd is en kinderen zich naar hartelust in het verhaal kunnen inleven, toont bovendien aan dat ze zonder enige twijfel het meest gecanoniseerde Lindgren-personage is.

²³ Zie onder andere de Sterck, Marita, Kakebeeke, Herman & Franck, Ed, *Schrijver gevonden. Encyclopedie van de jeugdliteratuur*, Tiel: Lannoo/Den Haag: Biblion, 1999, p. 227 en Geertsma-van Gijs, Noortje, "Astrid Lindgren", in *Lexicon van de jeugdliteratuur*, Groningen: Wolters Noordhoff, 1996, p. 4.

²⁴ Zie gse, "De wapens van Astrid waren humor en taal", in *De Standaard*, 29 januari 2002, p. 10.

Dat succes is echter niet vanzelfsprekend. Toen *Pippi Langkous* in 1945 pas voor het eerst uitgebracht was in Zweden, kwam een nieuw soort pedagogie, de zogeheten “fri uppfostring” of vrije opvoeding, in zwang. Deze progressieve, kindgerichte pedagogische denkbeelden waren echter niet wijd verspreid en werden al helemaal niet door alle literaire critici gedeeld. Pippi, die deze verse ideeën vertegenwoordigde, werd dan ook als vreemd en onaanvaardbaar beschouwd. Een kind werd niet verondersteld volwassenen tegen te spreken of zelf te beslissen wanneer het zou gaan slapen. Het boek werd dan ook hevig bediscussieerd in de Zweedse pers. Hoewel sommige recensenten het sterk bewonderden omwille van zijn fantasie en vernieuwende kracht, werd het door anderen met de grond gelijk gemaakt. De brutale en ongemanierde rebel Pippi Langkous veroorzaakte een ware golf van paniek onder reactionaire critici.²⁵

Pippi Langkous had enerzijds de gemoederen van de tegenstanders heftig beroerd, maar het boek werd anderzijds hevig gepromoot door zijn supporters, die Pippi's revolutionaire aard loofden. De grote hoeveelheid aandacht die het boek door al deze commotie kreeg, zorgde ervoor dat het al gauw onontbeerlijk werd.

Pippi is overal, en die alomtegenwoordigheid is een uiting van haar ongeëvenaarde status in Zweden. Doordat ze in verschillende vormen beschikbaar is, bereikt ze een zeer groot publiek. De volledige trilogie over Pippi Langkous, en het eerste boek in het bijzonder, hebben enorm bijgedragen aan Astrid Lindgrens populariteit bij het Zweedse publiek en de serie is bijgevolg een klassiek voorbeeld van een literair werk dat in hoge mate gecanoniseerd is. Ze is een geval apart, één van de grote personages uit de Zweedse kinderliteratuur, zo meent ook Lena Kåreland: “Pippi är något av en portalfigur i svensk barnlitteratur [...]. Alla svenska barn utan undantag vet vem hon är, även om de för det mesta kommit i kontakt med henne inte via böckerna utan via olika medieringar” [Pippi is een soort portaalfiguur in de Zweedse kinderliteratuur [...]. Alle Zweedse kinderen weten zonder uitzondering wie ze is, zelfs als ze haar over het algemeen niet

²⁵ Zie Lundqvist, Ulla, *Århundradets barn: Fenomenet Pippi Långstrump och dess förutsättningar*, Stockholm: Rabén & Sjögren, 1979, pp. 239-251 voor een verslag van de zogeheten “Pippifejd”, de polemiek die in 1946 woedde tussen de voor- en tegenstanders van *Pippi Langkous*. Verder verwijzen ook Vivi Edström, Maria Nikolajeva en Sonja Svensson naar de morele kritiek op *Pippi Langkous*. Zie Edström, Vivi, *Astrid Lindgren: Vildtoring och lägereld*, Stockholm: Rabén & Sjögren, 1992, pp. 114-115, Nikolajeva, Maria, “A Misunderstood Tragedy: Astrid Lindgren's *Pippi Longstocking* books”, in Beckett, Sandra L. & Nikolajeva, Maria (red.), *Beyond Babar: The European Tradition in Children's Literature*, Lanham: Children's Literature Association & The Scarecrow Press, 2006, p. 49, en Svensson, Sonja, “Så skulle världen bli som ny – barn och ungdomslitteratur efter andra världskriget”, in Lönnroth, Lars, Sven Delblanc, & Göransson, Sverker (red.), *Den svenska litteraturen: Från modernism till massmedial marknad*, Stockholm: Albert Bonniers Förlag, 1999, p. 546.

via de boeken maar wel via verschillende remediaties met haar in contact gekomen zijn. (svdb)]²⁶
Opnieuw blijkt dat de betekenis van remediaties voor de canonisering immens is.

Zoals eerder aangehaald lijken de omstandigheden voor de canonisering van Astrid Lindgrens werken in Vlaanderen iets anders dan die in Lindgrens thuisland Zweden. Dat geldt zeker ook voor *Pippi Langkous*. Hoewel dit ook in Vlaanderen het bekendste van haar werken is, veroorzaakte het ten tijde van de publicatie minder beroering dan in Zweden, en is het canoniseringsproces derhalve helemaal anders verlopen.

Het boek werd voor het eerst in het Nederlands uitgegeven door uitgeverij Born in 1952 en wekte toentertijd amper debat in Vlaanderen. *Pippi Langkous* werd door Vlaamse recensenten niet verworpen, maar bijvoorbeeld geprezen omdat het “de leven-geworden fantasie van de meeste kinders”²⁷ belichaamde. Hoewel recensent de Bois erkent dat Pippi’s gedrag niet meteen is wat men kan verwachten van een welopgevoed kind, vindt hij dat elk kind dit boek zou moeten lezen. Het enige bezwaar dat hij uit, is dat Pippi niet gelovig is, een aspect dat gevoelig lag in het katholieke Vlaanderen van de jaren ’50:

Pippi is zo knap en zo pittig, dat niet alle meisjes, maar ook alle jongens dat boek lezen moeten. Voor hen die graten zoeken waar ze niet zijn: Pippi is wel neutraal, maar wat zouden we met O.L. Heer doen in deze fantastische kinderwereldincarnatie.²⁸

de Bois uiteindelijke oordeel is dat het boek aan te raden is voor ietwat gevorderde lezers (van negen tot twaalf jaar oud). Let wel, indien Pippi echter een devote katholiek was geweest, zou het boek ongetwijfeld *warm* aanbevolen worden.

Het boek kende dus weinig tegenstand in Vlaanderen, maar toch duurde het nog ettelijke jaren vooraleer het tot een waar succes kon uitgroeien. Uit de Nederlandstalige recensies blijkt dat de rol van remediaties (en dan in het bijzonder van de filmbewerkingen) voor de canonisering van Pippi Langkous niet te onderschatten valt. De verfilmingen vormden in het begin van de jaren ’70

²⁶ Lena Kåreland, *Modig och stark – eller ligga lågt: Skönlitteratur och genus i skola och förskola. Skrifter utgivna av Svenska Barnboksinstitutet nr 87*, Stockholm: Natur och Kultur, 2005, p. 136.

²⁷ de Bois, Bert, “Recensie 35 386. Lindgren, Astrid. *Pippi Langkous*”, in *Boekengids. Algemeen Nederlands Critisch Bibliografisch Tijdschrift*, 30:9, 1952, p. 316.

²⁸ de Bois, Bert, “Recensie 35 386.”, p. 316.

namelijk een aanleiding voor een nieuwe uitgave en dus vernieuwde aandacht voor de boeken, en konden de populariteit van Pippi op die manier bestendigen.²⁹

Sindsdien heeft de Pippi-trilogie een ware vlucht genomen. Vandaag kennen Vlaamse kinderen Pippi in verschillende vormen. De tekenfilm en tv-serie worden uitgezonden op de Vlaamse televisie, en verder bestaan er verschillende computerspelletjes en musicals over Pippi Langkous. Het aanbod aan merchandising is daarentegen zo goed als onbestaande, opnieuw een gevolg van het terughoudende marketingbeleid van Ploegsma. *Pippi Langkous* is niettegenstaande nog steeds een van de favoriete voorleesboeken van Vlaamse leerkrachten,³⁰ en in de verkiezing van het mooiste kinderboek aller tijden was dit het enige van Astrid Lindgrens boeken dat de short list van tien titels kon halen.³¹ Dit bewijst nogmaals welk een immens belang Pippi Langkous binnen het oeuvre van Astrid Lindgren heeft.

Men kan gerust stellen dat het personage tot mythische properties uitgegroeid is. Volgens Bart Moeyaert, zelf een gerenommeerde schrijver van boeken voor jongeren en volwassenen, is “Pippi [...] de fictie allang overstegen. Ze bestáát. Het verbaast je niet dat ze af en toe een paard optilt, want dat ligt nu eenmaal in haar aard.”³² In Vlaanderen heeft Pippi Langkous een enorme symbolische waarde verworven. Ze is in die mate gecanoniseerd dat wanneer iemand niet weet wie Astrid Lindgren is, het volstaat om de naam van Pippi Langkous te vermelden om een belletje te doen rinkelen.³³

4. Conclusie

²⁹ Zie bijvoorbeeld “Pippi Langkous-omnibus”, in *Leidsche Courant*, 1 februari 1972: “Het succes van de kinder tv-serie op de zondagavond Pippi Langkous is voor uitgeverij Ploegsma aanleiding om een dezer dagen de drie Pippi-delen waarnaar de film is gemaakt in één groot boek [...] in de boekhandel te brengen.” en “Op stap met Pippi Langkous”, in *Goudsche Courant*, 4 december 1972: “Na alles wat de kinderen al over Pippi op de teevee gezien hebben, zullen ze er meer van willen weten.” Ook in Krans, Jonneke, “Alles over Pippi in één heel dik boek”, in *Het Parool*, 5 februari 1972, wordt melding gemaakt van hoe televisie het succes van de boeken in de hand werkt: “Sinds de NOS elke zondagavond de avonturen van Pippi Langkous uitzendt, is de roem van dit sterkste meisje van de wereld aardig vergroot. [...] De komst van de tv-serie was voor Ploegsma aanleiding om alle Pippi-verhalen te bundelen in één dik boek [...]”

³⁰ Zie “Pluk is niet te kloppen”, in *Klasse / Voor leraren*, 1 februari 2003, p. 38. In dit artikel worden de resultaten van een onderzoek uitgevoerd door Cultuurcel Canon opgesomd. Uit deze enquête blijkt dat Annie M.G. Schmidts *Pluk van de Petteflet* en *Jip en Janneke* het meest geliefkoosde voorleesmateriaal zijn. *Pippi Langkous* is het vierde populairste boek.

³¹ De top drie bestond uit Geronimo Stiltons *Fantasia*, *Pluk van de Petteflet* van Annie M.G. Schmidt en *Matilda* door Roald Dahl.

³² Moeyaert, Bart, “Harry Potter bestaat niet”, in *De Standaard*, 16 maart 2000, p. 36.

³³ De symbolische waarde van Pippi Langkous wordt ook besproken in Van den Bossche, Sara, ‘*Sorg i sagolandet*’, p. 39 en pp. 87-88.

In dit artikel stond het proces van canonisering centraal. De nadruk werd gelegd op het feit dat dit een proces van cultuuroverdracht is, waarbij waardevolle werken doorgegeven worden aan volgende generaties. Die waardevolle werken blijken stuk voor stuk navolgenswaardig, en inspireren tot verwijzingen, bewerkingen en afgeleiden. Bewijs van canoniciteit is te vinden in het proces van “refashioning” waarin werken hergebruikt en doorgegeven worden.

Intermedialiteit kan dit proces van **cultuuroverdracht** in gang houden en zelfs versnellen en kan bijgevolg gezien worden als een katalysator in de canonisering van een bepaald werk.

De werking van dit intermediale canoniseringsproces werd gestaafd met voorbeelden uit het werk van Astrid Lindgren. De situaties in Zweden en Vlaanderen werden hiervoor naast elkaar geplaatst. Uit de analyse bleek dat de werken van Lindgren in Zweden al vroeg ingang vonden in de cultuur en zelfs in het dagelijkse leven, en dat niet in het minst door middel van remediaties. Er zijn talloze voorbeelden van afgeleiden en bewerkingen voor verschillende media die bijdragen aan de canonisering van het oeuvre. In Vlaanderen vond het werk van Lindgren in het prille begin niet evenveel weerklank. Daar **werk** Lindgren pas vanaf de jaren '70 erkend als een grootheid. Vanaf toen is er sprake van ware idolatrie, waarbij ze vergeleken wordt met belangrijke Vlaamse en internationale schrijvers. Ook de invloed van Astrid Lindgren op de werking van Stichting Lezen is een indicatie van het belang van de auteur.

Tot slot werd de bijzondere status van *Pippi Langkous* belicht. In Zweden veroorzaakte dit boek een grote hetze bij het verschijnen. Het kreeg veel aandacht en werd nagenoeg onmiddellijk gecanoniseerd. Vandaag bestaan er ontzettend veel afgeleide producten rond het hoofdpersonage ervan. De Vlaamse receptie kwam echter trager **om** gang, en het boek werd dan ook later gecanoniseerd. Die canonisering kwam op gang door het toedoen van verschillende remediaties (en niet in het minst de televisiebewerkingen van de boeken).

Men kan vaststellen dat bewerkingen en afgeleiden een bijzonder grote rol hebben gespeeld in de canonisering van Astrid Lindgren en haar werken, zowel in Zweden en in Vlaanderen. Het belang van die remediaties is vooral goed zichtbaar in de levensloop van Pippi Langkous, die in Vlaanderen een interessante vergelijking met Zweden oplevert. Onderzoek naar de status van Lindgren in Wallonië en de vergelijking daarvan met haar positie in Vlaanderen zou ongetwijfeld een interessante aanvulling voor deze vaststelling kunnen vormen.

Bibliografie

- Bolter, Jay David & Grusin, Richard, *Remediation: Understanding New Media*, Cambridge (Massachusetts): MIT Press, 2000.
- Bloom, Harold, *The Western Canon. The Books and Schools of the Ages*, Londen: Papermac, 1996.
- de Bois, Bert, “Recensie 35 386. Lindgren, Astrid. *Pippi Langkous*”, in *Boekengids. Algemeen Nederlands Critisch Bibliografisch Tijdschrift*, 30:9, 1952, p. 316.
- de Saedeleer, Majo, “De vijf pijlers van Stichting Lezen”, lezing tijdens *Het eerste salon van de Kinderconsul*, Gent, 13 maart 2007.
- de Sterck, Marita, Kakebeeke, Herman & Franck, Ed, *Schrijver gevonden. Encyclopedie van de jeugdliteratuur*, Tielt: Lannoo/Den Haag: Biblion, 1999.
- De Vriend, Gerard, “Ingevoerd in de canon”, in van Lierop-Debrauwer, Helma, Mooren, Piet & Bekkering, Harry (red.), *Dat moet je gelezen hebben. Literaire en educatieve canonvorming in de (jeugd)literatuur*, Leidschendam: Biblion Uitgeverij, 2004, pp. 18-29.
- Edström, Vivi, *Astrid Lindgren: Vildtoring och lägereld* [Astrid Lindgren: Sprookjes en kampvuur], Stockholm: Rabén & Sjögren, 1992.
- Eetezonne, Wilfried, “Schrijven voor het kind in jezelf”, in *De Morgen*, 29 januari 2002, p. 15.
- Geertsma-van Gijs, Noortje, “Astrid Lindgren”, in *Lexicon van de jeugdliteratuur*, Groningen: Wolters Noordhoff, 1996.
- Ghesquiere, Rita, “Hoe lang duurt klassiek?”, in van Lierop-Debrauwer, Helma, Mooren, Piet & Bekkering, Harry (red.), *Dat moet je gelezen hebben. Literaire en educatieve canonvorming in de (jeugd)literatuur*. Leidschendam: Biblion Uitgeverij, 2004, pp. 55-69.
- Ghesquiere, Rita, *Het verschijnsel jeugdliteratuur*, Leuven: Acco, 1982.
- gse, “De wapens van Astrid waren humor en taal”, in *De Standaard*, 29 januari 2002, p. 10.
- Johnson, David (red.), *The Popular and the Canonical. Debating Twentieth-Century Literature 1940-2000*. London: Routledge/Milton Keynes: Open University, 2005.
- Krans, Jonneke, “Alles over Pippi in één heel dik boek”, in *Het Parool*, 5 februari 1972.
- Kümmerling-Meibauer, Bettina, *Kinderliteratur, Kanonbildung und Literarische Wertung*, Stuttgart/Weimar: Verlag J.B. Metzler, 2003.
- Kåreland, Lena, *Modig och stark – eller ligga lågt: Skönlitteratur och genus i skola och förskola. Skrifter utgivna av Svenska Barnboksinstitutet nr 87* [Moedig en sterk – of je gedeisd houden.

- Studies uitgegeven door het Zweedse Instituut voor kinderliteratuur nr. 87], Stockholm: Natur och Kultur, 2005.
- Lundqvist, Ulla, *Århundradets barn: Fenomenet Pippi Långstrump och dess förutsättningar* [Het kind van de eeuw: Het fenomeen Pippi Langkous en de voorwaarden ervoor], Stockholm: Rabén & Sjögren, 1979.
- Moeyaert, Bart, “Harry Potter bestaat niet”, in *De Standaard*, 16 maart 2000, p. 36.
- Nikolajeva, Maria, “A Misunderstood Tragedy: Astrid Lindgren’s Pippi Longstocking books”, in Bckett, Sandra L. & Nikolajeva, Maria (red.), *Beyond Babar: The European Tradition in Children’s Literature*, Lanham: Children’s Literature Association & The Scarecrow Press, 2006, pp. 49-74.
- “Op stap met Pippi Langkous” (recensie), in *Goudsche Courant*, 4 december 1972.
- O’Sullivan, Emer, “Klassiker und Kanon: Versuch einer Differenzierung nach Funktionszusammenhängen”, in *JuLit. Arbeitskreis für Jugendliteratur*, 26:3, 2000, pp. 16-27.
- “Pippi Langkous-omnibus” (recensie), in *Leidsche Courant*, 1 februari 1972.
- Plottier, Armand. “‘Astrid bleef een eeuwig jonge moeder.’ Gesprek met Lindgren-vertaalster Rita Verschuur”, in *De Morgen*, 29 januari 2002, p. 15.
- “Pluk is niet te kloppen”, in *Klasse / Voor leraren*, 1 februari 2003, p. 38.
- Soetaert, Ronald, “Wat heet klassiek?”, in *Leesgoed*, 21:5, 1994, pp. 137-139.
- Soetaert, Ronald & van Peer, Will, “De canon onder water? Over de positie van de literaire canon in het onderwijs”, in: van Peer, Will & Soetaert, Ronald (red.), *De literaire canon in het onderwijs*, ’s-Gravenhage: Stichting Bibliographia Neerlandica, 1993, pp. 11-28.
- Svensson, Sonja, “Så skulle världen bli som ny – barn och ungdomslitteratur efter andra världskriget” [Zo zou de wereld weer als nieuw worden – Kinder- en jeugdliteratuur na Wereldoorlog II], in Lönnroth, Lars, Sven Delblanc, & Göransson, Sverker (red.), *Den svenska litteraturen: Från modernism till massmedial marknad* [De Zweedse literatuur: Van modernisme tot massamediale markt], Stockholm: Albert Bonniers Förlag, 1999, pp. 543-567.
- Van den Bossche, Sara, ‘*Sorg i sagolandet.*’ *En jämförande analys av nyhetsbevakningen med anledning av Astrid Lindgrens bortgång i den svenskspråkiga och nederländskspråkiga pressen* [‘Rouw in sprookjesland.’ Een vergelijkende studie van de berichtgeving naar aanleiding van Astrid Lindgrens overlijden in de Zweedstalige en Nederlandstalige pers], onuitgegeven dissertatie, Universiteit Gent, 2004.

van Lierop-Debrauwer, Helma & Mooren, Piet, “Ter inleiding”, in *Dat moet je gelezen hebben*.

Litteraire en educatieve canonvorming in de (jeugd)literatuur, van Lierop-Debrauwer, Helma & Mooren, Piet (red.), Leidschendam: Biblion, 2004, pp. 7-17.

van Nieuwenborgh, Marcel, “Een roversdochter uit Domineesland”, in *De Standaard*, 29 januari 2002, p. 10.